

EDUCATION OF COGNITIVE SKILLS IN PRESCHOOL CHILDREN

Sharafat Bakhishova

Azerbaijan State Pedagogical University,
Doctor of Pedagogical Sciences, associate professor
E-mail: sharafat_baxishova1960@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-7848-2068>

Abstract. The article talks about the democratization of education and its integration into the world education system, the application of active learning methods and technologies, the effective organization of the pedagogical process in preschool educational institutions, and the formation of new pedagogical thinking. The purpose of the application of active learning methods and technologies, and innovations applied to the education system is to stimulate the intellectual and general development of children. It is noted that the content of the exercises today includes the development of a humanist position in children, the choice situation for children, creative search, problem-solving, the ability to cooperate and cooperate in the exercise, self-regulation, self-awareness, and the emergence of reflection. It is an important condition for the reflection of the child and the selection of methods that allow children to develop their cognitive activity. Methods of increasing cognitive activity include comparison, analysis, generalization, question-and-answer method, solving complex tasks, research, etc. includes. By using these methods, conditions are created for children to be active in lessons, and to work carefully and enthusiastically.

Keywords: preschool children, cognitive activity, communication and cooperation skills, self-regulation and self-awareness, mental and intellectual development, methods, logical tasks, research skills.

To cite this article: Bakhishova Sh. (2023). Education of cognitive skills in preschool children. *Journal of Preschool and Primary Education*, Vol. 242, Issue I, pp. 31–50.

Article history: received – 10.01.2023; accepted – 06.02.2023.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA DƏRKETMƏ BACARIQLARININ TƏRBIYƏ OLUNMASI

Şərafət Baxışova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent
E-mail: sharafat_baxishova1960@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-7848-2068>

Annotasiya. Məqalədə təhsilin demokratikləşdirilməsi və dünya təhsilinə inteqrasiyadan, fəal təlim metod və texnologiyalarının tətbiqindən, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində pedaqoji prosesin səmərəli təşkili, yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşmasından danışılır. Təlim-tərbiyəyə tətbiq edilən fəal təlim metod və texnologiyalarının, innovasiyaların tətbiqində məqsəd uşaqların intellektual və ümumi inkişafına təkan verməkdir. Qeyd olunur ki, bu gün məşğələlərin məzmununda uşaqlarda humanist mövqenin inkişafı, uşaqlar üçün seçim situasiyası, yaradıcı axtarış, problemin həlli, məşğələdə ünsiyyət və əməkdaşlıq bacarığı, özünütənzimləmə, özünüdərk və refleksiyanın yaranmasının öz əksini tapması, onların idrak fəallığını inkişaf etdirməyə şərait yaradan metodların seçilməsi mühüm şərtidir. İdrak fəallığının yüksəldilməsi metodlarına müqayisə, təhlil, ümumiləşdirmə, sual-cavab metodu, məntiqi tapşırıqların həll edilməsi, tədqiqatçılıq və s. daxildir. Bu metodlardan istifadə etməklə uşaqların məşğələlərdə fəallıq göstərmələrinə, diqqətlə və həvəslə işləmələrinə şərait yaranır.

Açar sözlər: məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, idrak fəallığı, ünsiyyət və əməkdaşlıq bacarığı, özünütənzimləmə və özünüdərk, əqli və intellektual inkişaf, metodlar, məntiqi tapşırıqlar, tədqiqatçılıq bacarığı.

Məqaləyə istinad: Baxışova Ş. (2023). Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda dərkətmə bacarıqlarının tərbiyə olunması. «*Məktəbəqədər və ibtidai təhsil*», № 1 (242), səh. 31–50.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.01.2023; qəbul edilib – 06.02.2023.

Giriş / Introduction

Biz elə bir dövrdə yaşayırıq ki, hər bir insanın taleyi üçün məsuliyyət, əsasən, onun öz üzərinə düşür. Aydın ki, gənclərin əksəriyyətində yeni şəraitdə yaşamaq və çalışmaq üçün psixoloji və sosial hazırlıq kifayət qədər deyil. İnsan həyatın qeyri-adi və mürəkkəb sınaqlarından ləyaqətlə çıxmaq üçün bilik və hazırlığı nə ailədən, nə uşaq bağçasından, nə də məktəbdən kifayət dərəcədə almır.

Özünüreallaşdırma, özünütəqdim etmə müasir dövrdə insanın ən mühüm keyfiyyətlərindən biridir. Təlim-tərbiyə prosesində bu işin dəstəklənməsi, onun tərbiyəçi-müəllim və uşaq fəaliyyətinin mərkəzinə gətirilməsi, xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bunun bir mühüm yolu təfəkkür müstəqilliyini təmin edən tapşırıqların verilməsidir. Məşğələlər vasitəsilə uşaqların inkişafını təmin etmək, izləmək mümkün olur. Uşaqlar idrakın müxtəlif mərhələlərində anlama, təbiiqetmə, təhli etmə və s. bacarıqlar nümayiş etdirirlər.

Məzmunun modernləşdirilməsi zamanı hər hansı bir yeniliyi, yeni üsul və formanı, tədrisə daxil olan yeni mövzuları tətbiq edərkən məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Modernləşdirmə prosesində uşaqları psixi cəhətdən yükləyən mövzular, standartlar təlim prosesindən çıxarılır, təfəkkürü və təxəyyülü inkişaf etdirən yeni təlim üsulları tətbiq olunur. Texnoloji yeniliklər və təlim mühiti uşaq fantaziyalarına uyğun qurulur (rəngli və işıqlı qrup otaqları, mebellərin düzülüşü, maraqlı təlim vəsaitləri və s.) və təlimi maraqlı etməyə yönəldilir.

Prof. Ə.Qədirov məktəbəqədər dövrdə uşaqların tək-cə hissi idrakla kifayətlənməyib, təbiət və cəmiyyət haqqında yaşlıların verdiyi şifahi təsvir və izahatlarından da istifadə edib, idrak fəaliyyətlərini zənginləşdirdiklərini göstərir və yazır: “6–7 yaşlı uşaqların mühakiməsi daha mürəkkəb və təkmilləşmiş xarakter daşıyır. Uşaq bu mərhələdə nəinki ümumiləşdirmə aparır, həmçinin onları təshih edir və təkmilləşdirir [Qədirov Ə., 2008].

Əsas hissə / Main part

Uşaqların idrakının inkişaf etdirilməsi, birinci növbədə, inkişafetdirici təlimin həyata keçirilməsini, bu prosesdə varisliyin gözlənilməsini tələb edir. Getdikcə artan informasiya axını uşaqların fikri qabiliyyətlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsini və bunun üçün də, ilk növbədə, uşağın idrakının inkişafını təmin etmək vəzifəsini ön plana çəkir.

Ənənəvi təhsil sistemi müəllim yönümlüyə, məqsədyönümlüyə, bilik yönümlüyə, təklif yönümlüyə əsaslanmış və uşaqlara çox az həyatı bacarıqlar aşılamış,

təfəkkürü inkişaf etdirməyə yönəlməmişdir.

Avstriya alimi K.Büler belə hesab edirdi ki, “Sözün həqiqi mənasında inkişaf dedikdə, əvvəla, təbii imkanlar, ikincisi isə onların həyata keçirilməsi istiqaməti, yaxud məqsədi başa düşülür” [Byuler K., 1924]. Onun fikrincə, hər bir fərd öz inkişafında ardıcıl olaraq instinkt, vərdiş və intellekt mərhələlərini keçir. Psixikanın inkişafında daxili ritm, mənəvi yetkinlik təzahür edir. Xarici təsirin rolu ondan ibarətdir ki, həmin daxili ritmi ya sürətləndirir, ya da ləngidə bilir. K.Bülerin fikrincə, orqanizmdə daxili məqsəd var və inkişafın istiqamətini də məhz o müəyyən edir.

Təhsildə yeni yanaşmaların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlim uşaqların yad-daşının yalnız yeni elmi biliklərlə zənginləşdirilməsinə deyil, təfəkkürün, şəxsi xarakter keyfiyyətləri və qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə, həyat üçün zəruri olan bacarıqların qazanılmasına yönəldilməlidir. Uşaqyönümlülüyə, nəticəyönümlülüyə, şəxsiyyətyönümlülüyə, tələbyönümlülüyə əsaslanmalıdır. Ənənəvi təhsil biliyə yönəlmişdisə, indi səriştəlilik əsas məqsəd kimi qarşıda durur. Yüksək intellektual hazırlığa malik olan, qazandığı biliklərdən istifadə etməyi bacaran, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnmiş, fəal, şüurlu, məsuliyyətli, rəqabətədozümlü, konstruktiv şəxsiyyətin yetişdirilməsi müasir təhsilimizin əsas mahiyyət və məqsədini təşkil edir.

S.N.Arhipovanın “Saxa Respublikasında (Yakutiya) məktəbəqədər və ibtidai təhsil sistemində inkişafetdirici təlim” [Arhipova S., 2005] adlı dissertasiyasında inkişafetdirici təlimin tətbiqinin nəticələrinin müəllimlərin peşəkarlıq kompetensiyasından, inkişafetdirici təlimin nəticələrinin müvəffəqiyyətli olmasının onun məktəbəqədər və ibtidai təhsil arasında varisliyinin təmin edilməsindən, öyrənmənin səviyyəsinin məktəbəqədər təhsil müəssisəsində və ibtidai məktəbdə inkişafetdirici əşya mühitinin yaradılmasından və s. asılılığını göstərmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, məktəbəqədər müəssisələrdə integrativ təlimə, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqinə, müxtəlif fəaliyyət növlərinin əlaqələndirilməsinə, inkişafetdirici təlimin təmin olunmasına kifayət qədər diqqət yetirilmir. Tərbiyəçi-müəllimlərin bir qismi inkişafetdirici təlimin mahiyyətini dərk etmədiyindən və yaradıcı yanaşma ilə işləyə bilmədiklərindən, digərləri metodik kömək və zəruri ləvazimatları əldə edə bilmədiklərindən, başqaları isə ənənəvi metodlardan hələ də əl çəkə bilmədiklərindən bu problemə lazımi əhəmiyyət verə bilmirlər.

L.S.Vıqotski bilik, bacarıq və vərdişlərə, ümumi keyfiyyətlərə, qabiliyyətlərə (mücərrədləşdirmə, ümumiləşdirmə, ixtiyarilik) yiyələnməyin mümkün olduğunu aşkara çıxarmışdır. O, birinci cəhəti (bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməni) təlim (öyrənmə), ikinci cəhəti isə inkişaf adlandırmışdır. Onun fikrincə, təlimdə mənimsəmənin əsas predmetini bilik və mədəniyyət haqqında tarixi təcrübə təş-

kil edir. L.S.Viqotskiyə görə, təlim inkişafın əsas amilidir [Vigotskiy L.S., 1982].

Bəzi yaradıcı, yenilikçi tərbiyəçi-müəllimlər səy göstərsələr də, nəticə əldə edə bilmirlər. Bu da məktəbəqədər müəssisə rəhbərlərinin, tərbiyəçi-müəllimlərin inkişafetdirici təlim haqqında pedaqoji-psixoloji, nəzəri və praktik biliklərinin kifayət qədər olmaması ilə əlaqədardır. Bu zərurət məktəbəqədər təhsil pilləsində inkişafetdirici təlimin nəzəri və praktik əsaslarının tədqiqinə ehtiyac yaratmışdır.

Təbiidir ki, müxtəlif dövrün nümayəndələri inkişafetdirici təlim anlayışını yaşadığı tarixi dövrün tələbləri baxımından şərh etmiş və müvafiq təkliflər irəli sürmüşlər. Bu mövzunun mürəkkəbliyi və eyni zamanda pozitiv tərəfi pedaqogika və psixologiyanın üzvi və təbii surətdə birləşməsində özünü büruzə verir. Təlim didaktikanın komponentidirsə, inkişaf psixoloji prosesdir.

Aşağıdakı pedaqoji şərtlər məktəbəqədər təhsil sistemində inkişafetdirici təlimin səmərəliliyini təmin edir:

- şəxsiyyətin bütün keyfiyyətlərinin inkişafı, yəni müstəqil olaraq idrak və təlim üsullarını mənimsəyən subyektin fəaliyyəti üçün başlıca integrativ məqsədi əlverişli şərait yaratmaq olan açıq təlim məkanının formalaşdırılması;

- məktəbəqədər yaşlı uşaqların yaş və fizioloji imkanlarına müvafiq müasir təlim texnologiyalarının sistemləşdirilməsi və iş formalarının təkmilləşdirilməsi;

- bir fəaliyyət çərçivəsində komponentlərin pedaqoji integrasiyasının (oyun prosesində inkişafetdirici təlim, idrakın inkişafı, tərbiyəvi təsir və s.), böyüklərlə uşaqların ünsiyyət tərzinin təmin edilməsi;

- məktəbəqədər təhsil müəssisəsi ilə ibtidai siniflər arasında varisliyin təmin olunması yollarının göstərilməsi;

- məktəbəqədər təhsil müəssisələrini və ibtidai sinifləri integrasiya edən təhsil müəssisələrinin yaradılması;

- məktəbəqədər təhsil müəssisəsi və ibtidai sinif proqramlarının inkişafetdirici xarakterinin təmin olunması;

- inkişafetdirici proqramların reallaşması üçün təlim-metodik təminatın gücləndirilməsi;

- məktəbəqədər və ibtidai təlim üzrə inkişafetdirici proqramların mahiyyəti və ardıcılığı problemi üzrə tərbiyəçi-müəllimlərin ixtisasartırma kurslarının təşkili;

- məktəbəqədər hazırlıq qrupları və ibtidai siniflərin birgə təlim layihələrinin həyata keçirilməsi;

- inkişafetdirici təlimi reallaşdırmaq üçün hüquqi-normativ, təşkilati-struktur, təlimin təşkili, metodiki, kadrların ixtisaslaşması, valideynlərin maarifləndirilməsi, maliyyə və maddi-texniki təminat üzrə elmi-praktik tövsiyələrin işlənib hazırlanması və s.

İnkişafetdirici təlim tədris prosesinin bütün təşkilat formalarını kompleks şə-

kildə özündə birləşdirir. Bu sistemə məşğələ və məşğələdənkənar, digər tədbirlər daxildir. Bu təşkilat formalarının hər biri məzmun və məqsədinə görə təhsil prosesinin keyfiyyətə yüksəldilməsinə xidmət edir. İnkişafetdirici təlimin təşkili prosesində tərbiyəçi-müəllimlər uşaqlara öyrənməyi öyrətməklə yanaşı, onlarda müstəqil düşünmək, yeni biliklər əldə etməyə təşəbbüs göstərmək, başqasının fikrinə münasibət bildirmək, müstəqil rəy söyləmək, öz fikrini əsaslandırmaq, mühakimə yürütmək və s. bacarıqlar aşılayır, onların təfəkkürünün tənqidliliyi, müstəqilliyi, çevikliyi və kreativliyinə (yaradıcılığına) zəmin yaradır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inkişafetdirici təlim məşğələ prosesində və məşğələdənkənar vaxtlarda həyata keçirilir.

Məşğələ prosesində aşağıdakı təlim formalarından istifadə olunur: oyun və oyun-tapşırıqlar; binar məşğələlər; “Şən və hazırcavablar klubu”; səhnələşdirilmiş məşğələ; məşğələ–yarış; məşğələ–axtarış; məşğələ–səyahət; məşğələ–məsləhət; məşğələ–disput; yaradıcı layihələr.

Bu təlim formaları uşaqların şüurlu öyrənməsinə, müstəqil işləməsinə, təlim vərdişlərinin formalaşmasına, intellektual və məntiqi təfəkkürünün inkişafına müsbət təsir göstərir.

Oyun fəaliyyətinin modelləşdirilməsində uşaqların özünütəşkilinin maksimal səviyyəsinə istinad edərək xüsusi ssenari ilə işlənən və pedaqoq tərəfindən məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən təlim, tərbiyə və inkişafın təşkili formasıdır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin təcrübəsində müxtəlif növ oyunların keçirilməsi əsas fəaliyyət növüdür. Bunların məqsədi təlimin praktik istiqamətini gücləndirmək və mənimsənilmiş bilikləri yaradıcı şəkildə tətbiq etməkdir.

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, oyunların pedaqoji və didaktik imkanlarının əhəmiyyəti kifayət qədər genişdir. Belə ki,

– təlim prosesi təlim fəaliyyətinin motivlərinin stimullaşdırılması vasitəsi ilə aktivləşir;

– sosial həyatın real şəraitini modelləşdirən şəxsiyyətlərarası münasibətlər yaranır;

– təlim materiallarının mənimsənilməsindəki mürəkkəblik uşağa izah edilərək aradan qaldırılır;

– uşaqların özlərinə yaradıcı münasibəti dərinləşir və genişlənir.

Təlim forması kimi oyunların komponentləri aşağıdakılardır:

- həlli tələb olunan problemin mövcudluğu;
- sosial, işgüzar və s. problemlərə analoji oyun situasiyasının modelləşdirilməsi;

- rolları oynayan iştirakçıların bir-biri ilə və tərbiyəçi-müəllimlə qarşılıqlı təsiri;

- əlavə oyun atributlarının istifadə edilməsi;
- iştirakçıların yüksək emosional vəziyyəti;
- oyunçuların hərəkətlərinin improvizasiya xarakterli olması;
- oyunun nəticəyönümlü olması.

Oyunlar uşaqlarda danışmağa və yaxud hər hansı bir fəaliyyəti icra etməyə motiv, yəni daxili ehtiyac yaradır ki, bu da təlim prosesinin təbiiliyini təmin edir. İdrak proseslərinin fəallaşması ilə inkişafetdirici təlim təmin olunur.

Adi oyunlar uşaqları yalnız əyləndirir, inkişafetdirici oyunlar isə həm əyləndirir, həm də onların təfəkkürünü inkişaf etdirir. Oyunda uşağın qarşılaşdığı dərkətmə motivləri gələcəkdə onu daha mükəmməl qərarlar qəbul etməyə sövq edir: təlim prosesində, insanlarla ünsiyyətdə və böyüdükcə yaşadığı həyatı dərk etməkdə.

İnkişafetdirici oyun və tapşırıqlar qaydalı oyunların müəyyən növü olaraq idrak proseslərinin inkişafına, təəssüratların zənginliyinə, şəxsiyyətin müsbət keyfiyyətlərinin formalaşmasına yönəlmişdir ki, bunlar üçün də “ümumiləşmiş məqsədlər”, oyun vəzifələrinin əyləncəli olması, situasiyanın variativliyi xarakterikdir. Diqqətin, yaddaşın, təfəkkürün, yaradıcı qabiliyyətlərin, intellektin inkişafına yönələn oyun və tapşırıqlar ümumilikdə məktəbəqədər yaşlı uşağın əqli inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu oyunların məzmunu şəxsiyyətin inkişafı üçün şərait yaradır: idraki və emosional inkişafın vahidliyi, xarici və daxili motivlər, uşaqların kollektiv və fərdi fəallığı. Belə oyun və tapşırıqların həyata keçirilməsində göstərilən şərtlərin reallaşması zəruridir. Belə ki, hər oyun uşağa yeni emosiyalar, bacarıqlar aşılayır, onun ünsiyyət təcrübəsini genişləndirir, kollektiv və fərdi fəallığı inkişaf etdirir.

İnkişafetdirici təlim aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir:

1. dərkətmə proseslərinin inkişafı (təfəkkürün müxtəlif formaları, audioverbal operativ yaddaşın həcmnin yüksəldilməsi, eşitmə və görmə yaddaşı, konsentrasiya qabiliyyəti, diqqətin paylanması və s.);

2. lüğət ehtiyatının (fəal və passiv lüğətin) zənginləşdirilməsi;

3. görmə-məkan və məkan-zaman oriyentirlərinin təkmilləşdirilməsi;

4. suksessiv qabiliyyətlərin (hərəkətlər və onların planlaşdırılması) inkişafı.

İnkişafetdirici oyunlar və tapşırıqlar uşağın müxtəlif qabiliyyətlərini, o cümlədən, hərəkəti və idraki fəallığını inkişaf etdirən, xüsusi tərtib olunmuş oyunlardır. Bu oyunların vasitəsi ilə hiss orqanlarının – görmə, eşitmə, əqli bacarıqların inkişafına, diqqət və yaddaşın möhkəmlənməsinə nail olmaq, hərəkəti vərdişlərin mənimlənməsinə kömək etmək və daha sürətli nitq inkişafına təkan vermək olur.

İnkişafetdirici oyun və oyun – tapşırıqlar (nitq inkişafı üzrə).

Oyun-tapşırıq №1. “Sözləri deyın” (dinləmə diferensiasiyası üçün).

a) Bacardığınız qədər [a] səsi ilə başlayan sözlər deyın ([b]; [c]; [ç] və s.).

b) Bacardığınız qədər [t] səsi ilə bitən sözlər deyın ([i] ;[k]; [a] və s.).

c) Bacardığınız qədər ortasında [m] səsi olan sözləri deyın ([f], [z], [l] və s.).

Oyun-tapşırıq №2. “Əl çalın” (səslərin təhlili).

Tərbiyəçi-müəllim: – İndi mən sizə bir neçə söz deyəcəyəm. Siz hansı sözdə [s] səsini eşitsəniz, əl çalın ([q]; [d]; [ş],[o] və s.) (bağ, yol, papaq, süfrə, çörək, tüstü, yağış, pəncərə).

– Siz sözdə [z] səsini eşitsəniz, bir dəfə, [s] səsini eşitsəniz, iki dəfə əl çalın.

Tapşırıq yavaş templə başlayır, sonra sürət artırılır (zürəfə, sərçə, düzənlik, dəniz, sahil, söyüd, soyuq, Zülfüqar, duz). Bu tapşırıq həm də uşaqların reaksiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verəcək.

Oyun-tapşırıq №3. “Sözlərlə oynayaq”.

Tərbiyəçi-müəllim aşağıdakı sual və tapşırıqlarla uşaqlara müraciət edir:

– Elə bir söz deyın ki, [f] səsi ilə başlasın (və yaxud qurtarsın).

– Bu sözlərdə hansı səsin birinci (və ya sonuncu) olduğunu deyın (divan, bağça, şəhər, Bakı, neft, neftçi, idman, pilləkən).

– Bu sözlərdə olan səsləri ardıcılıqla deyın (səma, təyyarə, duman, quş, qanad).

– Bu sözdə hansı səs 2-ci, hansı səs 3-cü, 4-cü və 5-cidir? (xalça).

Oyun-tapşırıq №4. “Yeni söz fikirləşin”.

Tərbiyəçi-müəllim: – Mən indi sizə bir söz deyəcəyəm. Siz onun 1-ci və 2-ci səsini dəyişməklə yeni söz yarada bilərsiniz, məsələn, qız-qoz.

Sözlər: göz-köz, toz-qoz, daş-qaş və s.

Oyun-tapşırıq № 5. “Uzun və qısa sözlər”.

Tərbiyəçi-müəllim: – Uşaqlar, indi biz sözləri müqayisə edəcəyik. Mən iki söz deyəcəyəm, siz isə onlardan hansının qısa, hansının uzun olduğunu mənə deyəcəksiniz, amma yadınızda saxlayın ki, siz adı çəkilən əşyaları, canlıları yox, yalnız sözləri müqayisə edəcəksiniz, məsələn, “qol” sözü. Bu söz özü qısadır, amma bədənin bir üzvü kimi uzundur.

Sözlər: at-dayça, it-küçük. “At” sözü qısadır, amma ev heyvanı kimi böyükdür.

Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə aid oyun – tapşırıqlar

Lüğət ehtiyatının keyfiyyəti və kəmiyyəti bütövlükdə uşağın nitq inkişafının səviyyəsini müəyyən edir. Buna görə də həm passiv, həm də aktiv lüğətin inkişafına diqqət yetirmək zəruridir. Uşaqların sözlərin mənalarını bilmələri və müstəqil fikir söyləyərkən onlardan yerində istifadə etmələri vacibdir. Aşağıdakı tapşırıqlar bu məqsədlə tərtib olunmuşdur.

Nitq inkişafı üçün inkişafetdirici oyunlar

1. Oyun “Müsahibə”

Tərbiyəçi-müəllim: – Uşaqlar, hər gün ölkəmizin hər bir guşəsində müxtəlif

hadisələr, yeniliklər baş verir, hər tərəfdən müxtəlif xəbərlər gəlir. Bunları bizə kim çatdırır? (müxbirlər, jurnalistlər). Bunun üçün onlar nə edirlər? (gördüklərini şərh edir, xəbərləri tamaşaçılara çatdırırlar). Siz tez-tez televizorda jurnalistlərin küçədə, müxtəlif tədbirlərdə və hətta televiziya studiyalarında adamlarla sual-cavab apardıqlarını görürsünüz. Buna “müsahibə” deyilir.

Tərbiyəçi-müəllim uşaqları yeni sözlərlə tanış edir.

Müsahibə – radio, televiziya və qəzetlərdə verilməsi üçün jurnalistlərin adamlarla apardığı söhbətdir.

Müxbir – sual verəndir. Respondentlər – müxbirin suallarına cavab verənlərdir.

Uşaqlar arasında rollar bölüşdürülür. Mövzular müzakirə olunur. Təyin olunmuş “müxbirlər” suallar verir, uşaqlar isə mikrofon vasitəsi ilə cavab verməyə alışıdırılırlar. Uşaqlar müxbirin suallarına mikrofon vasitəsi ilə cavab verirlər. Bu proses videokamera vasitəsi ilə çəkilir. Sonra birlikdə bu səhnələrə baxıb müzakirə aparırlar.

Mövzular: teatrda gördükləri hər hansı bir tamaşanın müzakirəsi; bayramların keçirilməsi haqqında uşaqların fikirləri; uşaqlar üçün maraqlı olan kitabların müzakirəsi; uşaqların çəkdiyi şəkillər haqqında müsahibələr; həftə ərzində uşaqların qarşılaşdıqları maraqlı hadisələr və s.

Oyun variantları:

1. Tərbiyəçi-müəllim uşaqlardan müsahibə götürür.
2. Uşaqlar tərbiyəçi-müəllimdən müsahibə götürürlər.
3. Valideynlər uşaqlardan müsahibə götürürlər.
4. Uşaqlar valideynlərdən müsahibə götürürlər.

Sonda uşaqlar yaxşı müsahibə götürdüləri üçün mükafat olaraq qələm və ya dəftər alırlar (zəif və ya bacarıqlı olmasından asılı olmayaraq bütün uşaqlar).

2. Oyun “Şəkil – tapmacalar”

Uşaqlar dairəvi şəkildə otururlar. Tərbiyəçi-müəllim qrup otağına içində balaca şəkillər olan qutu gətirir və bu qutuda nə olduğunu soruşaraq uşaqlarda motivasiya yaradır. Uşaqlar müxtəlif cavablar verərək nə düşündüklərini söyləyirlər. Onlardan biri tərbiyəçi-müəllimin göstərişi ilə qutudan bir şəkil çıxarır və onu uşaqlara göstərmədən öz sözləri ilə təsvir edir. Uşaqlar onun nə olduğu barədə öz fikirlərini söyləyirlər. Cavabı düz tapan uşaq şəkli qutudan çıxarır.

3. Oyun “Oyuncağı tap”

Uşaqlardan biri bir neçə dəqiqəliyə otaqdan çıxır. Bu müddət ərzində tərbiyəçi-müəllim uşaqlarla birlikdə bir hekayə seçir və təqdim edir. Hər uşaq stolun üstünə bir oyuncaq qoyur. Bu hekayənin əsas qəhrəmanını stolun üstündəki seçilmiş oyuncaqlardan biri təmsil edir.

Bayırda gözləyən uşaq içəri dəvət olunur. Uşaqlar növbə ilə, obrazın adını

çəkmədən hekayəni ona danışirlər. Hekayəni dinləyən uşaq hekayədə haqqında danışılan oyuncağın hansı olduğunu göstərir. Uşaq oyuncağı düz tapıbsa, başqa uşaq seçilir. Əgər düzgün tapmayıbsa, ona yeni məlumatlar, detallar vasitəsi ilə kömək edirlər, lakin oyuncağın adı çəkilmir.

4. Oyun “Şəkillərlə cümlə qur”

Uşaqlar qrup otağında dairəvi şəkildə oturlar. Tərbiyəçi-müəllim uşaqlara iki şəkil göstərir. Uşaqlar növbə ilə şəkillərə baxıb, müxtəlif cümlələr deyirlər. Sonra tərbiyəçi-müəllim daha iki şəkil göstərir və uşaqlar yeni cümlələr fikirləşirlər. Oyun bu cür davam edir. Kimin qurduğu cümlələrdən kiçik hekayə alınarsa, o, qalib gəlir.

Qeydlər:

a) Kiçik hekayənin tərtib olunması və uşaqların qalib hesab olunması onların fəaliyyətini stimullaşdırır.

b) Əgər uşaqlar tapşırığın öhdəsindən gəlirlərsə, onu mürəkkəbləşdirmək, təkmilləşdirmək olar.

c) Bu oyunu valideynlər də keçirə bilirlər (stimullaşdıraraq).

5. Oyun “Sirkdə”

Tərbiyəçi-müəllim əvvəlcə uşaqlara “Sirk” oyunu haqqında məlumat verir. Sonra oyunun iştirakçılarına üzərində hərflər və hecalar olan kartlar paylanır. Oyunun qaydasına görə, hər uşaq öz kartına uyğun olaraq, sirkdə gördüyü əşyanın, təlxəyin, akrobatın, artistlərin və ya heyvanın adını deyir, nə etdiklərini söyləyir. Hərfin və hecanın sözün əvvəlində və ya axırında olması şərt deyil. Daha çox söz deyən uşaqlar sirkdə növbəti tamaşaya “bilet” alırlar. Oyunu başqa variantlarda da (“Dənizdə”, “Meşədə”, “Teatrda” və s.) aparmaq olar.

6. Oyun “Əksinə”

Tərbiyəçi-müəllim: – Uşaqlar, dilimizdə sözlər çoxdur. İndi mən iki-iki sözlər deyəcəyəm. Siz də onların mənə necə sözlər olduğunu deyərsiniz (şirin-acı, enli-ensiz və s.).

Tərbiyəçi-müəllim uşaqların gəldiyi nəticələrə əsasən, bu sözlərin əks mənalı olduğunu qeyd edir. Oyunda fəal iştirak edən uşaqlar aparıcılığı davam etdirirlər.

Daha sonra tərbiyəçi-müəllim oyunu aşağıdakı suallarla davam etdirir:

- Plastilin yumşaqdır, bəs daş necədir? (bərk)
- Çay istidir, bəs dondurma necədir? (soyuq)
- Kisel qatıdır, bəs su necədir? (duru)
- Dovşan bərk qaçır, bəs tısbağa necə hərəkət edir? (yavaş)
- Səhər hava işıqlı olur, bəs axşam necə olur? (qaranlıq)

Başqa bir variant:

- Sıyıqı həm duru, həm də necə bişirirlər? (qatı)
- Heyvanların bəziləri güclü, bəziləri isə necə olur? (zəif, qorxaq)

- Kökü həm çiy yemək olar, həm də (bişmiş).
- Almalar həm balaca, həm də olur (böyük).

İşgüzar oyun – müxtəlif iş situasiyalarında böyüklərin qərar qəbul etməsinin dialoq formasında imitasiya metodudur. İşgüzar oyunun xarakterik əlamətləri aşağıdakılardır:

1. İdarəetmə qərarlarının verilməsi üzrə böyüklərin əmək prosesi modelləşdirilir.

2. “Qərarlar zənciri” prosesi reallaşdırılır.

İşgüzar oyunda modelləşdirilmiş sistem dinamik olduğu üçün ona gətirib çıxarır ki, oyun bir məsələnin həlli ilə məhdudlaşmır, əksinə, “məsələlərin həlli zəncirini” tələb edir. Birinci mərhələdə oyun iştirakçıları tərəfindən qəbul edilən qərar modelə təsir edir və onun əvvəlki vəziyyətini dəyişir. Vəziyyətin dəyişməsi oyun kompleksinə daxil edilir və alınmış informasiya əsasında iştirakçılar oyunun ikinci mərhələsində də qərarlar verirlər.

3. Oyun iştirakçıları arasında rollar bölüşdürülür.

4. Qərar verərkən rolların məqsədlərinin müxtəlifliyi meydana çıxır.

5. Emosional gərginlik idarə olunur.

6. Rolları ifa edən iştirakçılar bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olurlar.

7. Oyun kollektivinin ümumi oyun məqsədi olur.

8. Oyun iştirakçıları kollektiv qərar çıxarırlar.

9. Qərarlar çox alternativ olur.

10. Oyun iştirakçılarının fəaliyyətinin fərdi və ya qruplar üzrə qiymətləndirmə sistemi olur.

Uşaqların nitq və təfəkkürlərinin inkişafında oyun situasiyaları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Oyun situasiyaları vasitəsi ilə uşaqlarda kollektivçilik, əməkdaşlıq, bir-birini dinləmək, hörmət etmək, müstəqil fikir söyləmək, müstəqil qərar qəbul etmək, xeyirxah münasibətlər tərbiyə edilir.

Oyun situasiyası: “Gəlinciyn evini bəzəyək”.

Tərbiyəçi-müəllim oyun situasiyası yaradır: – Uşaqlar, gəlinciyn evini bəzəmək lazımdır. Ev üç otaqdan ibarətdir: yataq otağı, oyun otağı və qonaq otağı. Gəlinciyn evini bu gün bizə qonaq gəlmiş Tıq-tıq xanım bəzəyəcək. Əgər Tıq-tıq xanım lazım bilərsə, biz ona kömək etməyə hazırıq. Gəlin, baxaq görək, Tıq-tıq xanım evi necə bəzəyəcək?

Tıq-tıq xanım xalçanın üzərinə tərbiyəçi-müəllim tərəfindən qoyulmuş evə lazım olan müxtəlif əşyalardan götürərək, gəlinciyn evini bəzəməyə başladı. Tərbiyəçi-müəllim uşaqlarla birlikdə Tıq-tıq xanımı müşahidə edirdi. Tıq-tıq xanım otaqlarda əşyaları düzgün yerləşdirmirdi. Uşaqlar öz fikirlərini tərbiyəçi-müəllimə söylədilər.

Tərbiyəçi-müəllim: – Uşaqlar, Tıq-tıq xanımın səhvini tapın və mənə söy-

ləyin.

Uşaqlar Tıq-tıq xanımın səhvini düzəltmək üçün ona kömək etdilər. Otaqlarda düzgün qoyulmayan əşyaların yerini dəyişdilər. Xalçanın üzərində qalan əşyalardan istifadə edərək otaqları zövqlə bəzədilər. Sonda gəlinciyin zövqlə bəzədilmiş qonaq otağında Tıq-tıq xanımla birlikdə çay süfrəsinə əyləşdilər.

Tərbiyəçi-müəllim uşaqların işindən çox razı qaldığını və həmişə zövqlü olmağı, həmişə hər kəsə öz kömək əllərini uzatmağı, evdə də analarına kömək etməyi məsləhət gördü.

Digər bir nümunəyə nəzər salaq.

Oyun situasiyası: “Cırtan xəstələnib”.

Tərbiyəçi-müəllim gəlinciklərdən birinin zəng edərək Cırtanın xəstələndiyini xəbər verdiyini uşaqlara çatdırdı. Cırtana həkim lazım olduğunu söylədi. Uşaqlar həkimlə birlikdə Cırtangilə getdilər.

Uşaqlar və həkim çarpayıda uzanmış Cırtanla salamlaşdılar. Həkim Cırtandan xəstələnməsinin səbəbini soruşdu. Cırtan soyuducudan soyuq su içdiyini və nənəsinin bazardan alıb gətirdiyi meyvələrdən yediğini söylədi. Həkim Cırtanın boğazına baxdı və orada qızartı olduğunu bildirdi. Həkim Cırtandan meyvələrin yuyulub-yuyulmadığını soruşdu. Məlum oldu ki, Cırtan meyvələri yumadan yemişdir.

Həkim: – Uşaqlar, Cırtan düzmü hərəkət edib?

Uşaqlar meyvələrin insan orqanizmi üçün çox xeyirli olduğunu, vitaminlərlə zəngin olduğunu, lakin Cırtanın düzgün hərəkət etmədiyini, meyvələrin mütəlq yuyulmasını, həmçinin soyuducudan soyuq suyun içilməsinin zərərini izah etdilər.

Həkim üzünü uşaqlara və Cırtana tutaraq meyvə və tərəvəzlərdən istifadə edərkən yuyulmasının vacib olduğunu, soyuducudan içilən soyuq suyun zərərli olduğunu söylədi.

Məntiqi və əyləncəli çalışmalar

1. Üç qız rəfiqə idi: Leyla, Nərgiz, Gülnar. Leyla Nərgizdən hündür idi. Nərgiz isə Gülnardan hündür idi. Qızlardan hansı daha hündür, hansının boyu alçaqdır? Onların adı nədir?

2. Nazimin üç rəngdə arabası var: qırmızı, sarı, yaşıl. Onun ən sevimli oyuncaqları ayı, piramida və dovşandır. O, qırmızı arabada piramida və dovşanı aparır. Sarı arabada nə ayını, nə də dovşanı aparır. Nazim hər arabada nə aparır?

3. Rüşət qatar sürür. Qatarın üç vaqonu var. Onun ayısı nə birinci, nə də axırcı vaqondadır. Dovşan isə nə orta, nə də axırcı vaqondadır. Ayı ilə dovşan hansı vaqonlarda gedirlər?

4. Cırcırma nə gülün, nə də yarpağın üstündə oturmaıb. Çəyirtkə isə nə göbələyin, nə də gülün üstündə oturmaıb. Parabizən nə yarpağın, nə də göbələyin

üstündə oturmayıb. Nə harada oturub? Uşaqlar onların şəkillərini çəkirlər.

5. Eldar, Fikrət və Nailə müxtəlif mərtəbələrdə yaşayırlar. Eldar nə yuxarı, nə də aşağı mərtəbədə yaşamır. Fikrət nə orta, nə də aşağı mərtəbədə yaşamır. Nailə nə orta, nə yuxarı mərtəbədə yaşamır. Uşaqlardan hər biri hansı mərtəbədə yaşayır?

6. Anası Gülnara, Səbirəyə və Afaqa paltarlıq parça aldı. Gülnara nə yaşıl, nə də qırmızı parça almadı. Səbirəyə nə yaşıl, nə də sarı parça almadı. Afaqa nə sarı, nə də qırmızı parça almadı. Ana hər qızına hansı rəngdə parça aldı?

7. Üç boşqabda müxtəlif meyvələr vardır. Banan nə göy, nə də ağ boşqabda. Portaqallar nə göy, nə də çəhrayı boşqabdadır. Banan, gavalı və portaqallar hansı boşqabdadır?

8. Sirkdə sarışın və qarayanız təlxəklər top və şarla oynayırdılar. Sarışın təlxək topla çıxış etmirdi. Qarayanız təlxək isə şarla çıxış etmirdi. Sarışın və qarayanız təlxəklər hansı əşyalarla çıxış edirdilər?

9. İki maşın enli və ensiz yol ilə gedirdi. Yük maşını ensiz yol ilə getmirdi. Minik maşını hansı yolla gedirdi? Bəs yük maşını hansı yolla gedirdi?

10. Günel və Orxan hərəsi beş giləs götürdülər. Günel, ikisindən başqa, giləslərin hamısını yedi, Orxan isə üçünü yedi. Kimdə çox gilə qaldı?

11. Dörd qız və iki oğlan hərəsi bir qar adamı düzəltdilər. Tərbiyəçi-müəllim onlara qar adamının burnunu düzəltmək üçün neçə kök, gözləri üçün neçə kömür verdi?

12. Stolun üstündə bir dolu stəkan və bir də yarım stəkan şirə var. Şirəni üç uşaq arasında necə tən bölmək olar? (Bunları tərbiyəçi-müəllim gəzinti zamanı, ya bayram tədbirlərində müsabiqə tapşırıqları kimi təqdim edir. Uşaq dərhal cavab verməkdə çətinlik çəkir, ona görə də ona kömək etmək məqsədə uyğundur).

1. İldə neçə ayda 28 gün vardır? (bütün aylarda)

2. Hündür pilləkəndən necə hoppanmaq lazımdır ki, heç yerin əzilməsin? (ən aşağıdakı pillədən hoppanmaq lazımdır)

3. Gözlərini yuman adam nə görə bilər? (yuxu)

4. O nədir ki, od içində yanmır, su içində batmır? (buz)

5. Otuz iki əsgərin bir komandiri var. (dişlər və dil)

6. On iki qardaş bir-birinin ardınca gedir, amma qabağa keçmirlər. (aylar)

7. İki ata və iki oğul yol ilə gedərkən üç portağal tapdılar. Bölüşdürəndə hərəsinə biri düşdü. Bu necə ola bilər? (baba, oğul, nəvə)

8. Vurur, vurur – darıxmağa qoymur.

Gedir, gedir, amma elə yerində dayanıb. (saat)

9. Hansı daşlardan dənizdə yoxdur? (quru)

10. O nədir ki, sizə məxsusdur, amma bundan başqaları istifadə edir. (ad)

11. Ramiz böyük və turş alma yedi. Namiq isə böyük və şirin almanı yedi.

Bu almaların oxşar və fərqli cəhətləri hansılardır? (oxşar cəhət – böyük, fərqli cəhət – turş, şirin)

12. Gülzarla Fəridə şəkillərə baxırdılar. Onlardan biri jurnalda, digəri isə kitabdakı şəkillərə baxırdı. Əgər Gülzar jurnaldakı şəkillərə baxmırdısa, Fəridə hardakı şəkillərə baxırdı?

“Binar məşğələlər qeyri-ənənəvi təlim formasıdır. Onun strukturunda tərbiyəçi-müəllim ilə mütəxəssis pedaqoqun şəxsiyyəti üzvi surətdə birləşir, onlar bir-biri ilə və uşaqlarla qarşılıqlı təsirdə fəaliyyət göstərilir. Binar məşğələlərin ənənəvi məşğələlərdən fərqi ondadır ki, həm tərbiyəçi-müəllim, həm də fənn müəllimi hər hansı bir yekun mövzunu birlikdə keçirlər” [Baxışova Ş., 2021].

Məlumdur ki, müxtəlif məşğələlər keçirilərkən uşaqların hər məşğələ üzrə yeni informasiyaları qavrama səviyyəsi tam sistem şəklini almır. Nəticədə, onlar bir məşğələ üzrə aldıkları bilikləri başqa məşğələlərdə tətbiq edə bilmirlər, həmçinin problemin kompleks həllində də istifadə etməyə çətinlik çəkilir. İki məşğələ çərçivəsində proqram materialının ümumiləşdirilməsi zamanı informasiya praktik əhəmiyyət kəsb edir, mənimsənilmiş yeni biliklər isə baza bilik və bacarıqlarına əlavə olunur.

Məşğələ-yarışın əsasını sual-cavab və tapşırıqların yerinə yetirilməsində komandaların cavab yarışması təşkil edir. Bu cür məşğələlərin keçirilmə formaları müxtəlifdir. Bu, estafet, şən və hazırcavablar klubu, yarışmalar kimi təşkil olunur. Məşğələ-yarışların keçirilməsinin təşkilində üç əsas mərhələ göstərilir:

- hazırlıq mərhələsi;
- oyun mərhələsi;
- yekun mərhələsi.

Məşğələ-məsləhətlər uşaqların çətinlik çəkdiyi mövzular üzrə aparılan təlim formalarıdır. Onlar fərdi və qrup şəklində keçirilə bilər. Bəzi məktəbəqədər müəssisələrdə məsləhətlər il boyu, xüsusi cədvəl üzrə (məüyyən günlərdə və saatlarda) aparılır.

Məşğələ-disput keçirilərkən tərbiyəçi-müəllim hər hansı bir problemə bağlı müzakirələr təşkil edir.

Yaradıcı layihələr – layihə metodu uşaqların müstəqil işləri nəticəsində hər hansı problemi həll etməyə və onun nəticələrinin təqdimatını keçirməyə imkan verən təlim-dərketmə üsullarının məcmusudur. Layihə metodunun əsasını məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrak fəaliyyətinin nəticəyə istiqamətləndirilməsi ideyası təşkil edir ki, bu da tərbiyəçi-müəllimlə uşaqların müəyyən problem üzərində birgə işləməsi prosesində baş verir. Problemi həll etmək və ya layihə üzərində işləmək uşaqlardan zəruri bilik və bacarıqlar tələb edir.

Müasir məktəbəqədər təhsil müəssisələrində layihə metodunun aşağıdakı növləri istifadə olunur:

1. Tədqiqatçılıq və yaradıcılıq layihəsi – uşaqlar müşahidə edir, tədqiqat aparırlar. Sonra isə nəticələri şəkillərlə dizayn edirlər.

2. Rollu oyun layihələri – uşaqlar nağıl obrazlarını təmsil edərək, qarşıya qoyulan vəzifənin həllinə yaradıcı yanaşırlar.

3. İnformativ yönümlü layihələr – uşaqlar informasiyanı toplayır və öz sosial maraqlarına uyğun olaraq reallaşdırırlar (qrup otağının tərtibatı və dizaynı, həyatı-yanı sahənin tərtibatı və s.).

4. Məktəbəqədər müəssisədə yaradıcı layihələr – nəticənin bayram edilməsi, dizayn, sərgilərin tərtibatı.

İnkişafetdirici təlimin təşkili formalarının müxtəlifliyini nəzərə alaraq, onlardan hər birinin təlim prosesində istifadəsi tərbiyəçi-müəllimlərə məsləhət görünür. Təlim-tərbiyə vəzifələrini yalnız metodbirləşmələr formasında deyil, həm də təlim prosesinin təşkilati formaları ilə həll etmək imkanları pedaqogikada qanunauyğun şəkildə müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı, müasir didaktika təlimin təşkili formalarının arsenalını fasiləsiz olaraq təzələməyi, ümumilikdə tərbiyə prosesinə yeni yanaşmalar daxil edilməsini tövsiyə edir.

İnkişafetdirici təlimin məşğələdənkənar vaxtlarda keçirilən növləri aşağıdakılardır:

Uşaqlarla söhbətlərin, diskussiyaların təşkili. İnkişafetdirici təlimin bu növlərini daha geniş formada keçirmək çox vacibdir. Bunlar məşğələnin elə formasıdır ki, məşğələdə və ya məşğələdənkənar vaxtda hər hansı bir məsələ müzakirəyə qoyulur və onun ətrafında müstəqil söhbətlər, fikir mübadiləsi aparılır. Əksər hallarda söhbətlər əvvəl öyrənilmiş materialların ümumiləşdirilməsinə və sistemləşdirilməsinə, biliklərin həyatı faktlarla əlaqələndirilməsinin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilir.

Görüşlərin, nağıl saatlarının keçirilməsi. Uşaq bağçalarında görüşlərin təşkil edilməsi vacib məsələlərdəndir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün belə tədbirlərin keçirilməsi təqdirəlayiqdir. Nağıl saatlarının təşkil edilməsi uşaqların kitabxanaya, müəllimlə marağını artırır və gələcəkdə kitab oxumaları üçün sağlam baza yaradır. Təşkil olunmuş nağıl saatlarında kitabxana işçiləri tərəfindən uşaqlara “Sehrli torba”, “Cırtan”, “İki sehrli sandıq”, “Qızıl qaz”, “Tıq-tıq xanım”, “Məlikməmməd” kimi Azərbaycan nağılları və dünya xalqlarının nağılları oxunur. Uşaqlara bu nağılların tərbiyəvi əhəmiyyəti aşılır, onlar bir neçə dəqiqəlik də olsa, ətraf aləmdən ayrılıb nağıllar aləminə səyahət edirlər. Həmçinin uşaqlar arasında bir-birindən maraqlı viktorinalar, oyunlar təşkil olunur və onlara kitablar hədiyyə olunur.

Ekskursiyaların təşkili. Uşaq fəaliyyətinin ən mühüm növlərindən biri ekskursiyadır. Ekskursiya zamanı təbiətə məhəbbət, estetik münasibət və qayğı ilə bərabər, uşaqların dərkətmə tələbatları təmin olunur, həmçinin onların hərəkəti və

dişləri və fiziki keyfiyyətləri təkmilləşir.

Müəyyən mövzular üzrə ekskursiya zamanı uşaqlar öz vətəni, mədəniyyəti, təbiəti və milli-mənəvi dəyərləri haqqında məlumatlar əldə edirlər. Burada vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə yanaşı, idraki proseslər ətraf aləmi bilavasitə görmək, eşitmək və hiss etməklə fəallaşır.

Təlim-tərbiyə işinin məzmununun integrasiya edilməsi, inkişafetdirici vəzifələrin cəlbəedici formada, məhz ekskursiya, yaxud gəzinti zamanı reallaşdırılması yalnız təlimin təşkili formalarının vaxtına qənaət deyil, həmçinin gün ərzində idrak və fiziki fəallığı təmin edir. Bu zaman kollektiv fəaliyyətdə kommunikativliyin inkişafı, yaşadlarla ünsiyyət, ətraf mühitə qayğı kimi sosiallaşma vəzifələri də həll olunur. Ekskursiya, əsasən, təbiətlə tanışlıqda mühüm rol oynayır. Uşaqlar təbii şəraitdə təbiəti müşahidə edir, fəsillərin dəyişməsinə izləyir və insanların bundan necə bəhrələndiyini görürlər.

Təlim prosesinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün tərbiyəçi-müəllimin yeni mövzunu məharətlə şərh etməsi ilə yanaşı, özü üçün onun konseptual əsasına uyğun daha əlverişli iş forması seçməsi, fərdi işin planlaşdırılması, məşğələnin uşaq şəxsiyyətinin inkişafında rolu, bu inkişafın diaqnostikası, dərkətmə və şəxsiyyətyönümlü vəzifələrin həlli, uşaqlarda humanist mövqenin inkişafı, uşaqlar üçün seçim situasiyası, yaradıcı axtarış, məşğələdə marağın yaradılması və motivasiya, məşğələnin ayrı-ayrı mərhələlərində fəaliyyət növlərinin dəyişdirilməsi, idraki və şəxsiyyətyönümlü vəzifələrin həlli, uşaqların məşğələdə fəal iştirakı və irəliləyişləri, onların zehni və əməli cəhətdən fəallıq göstərmələri, məşğələnin təşkili, onun ayrı-ayrı mərhələlərində fəaliyyət növlərinin dəyişdirilməsi də mühüm şərtdir.

Təqdim olunan bu təsvir mürəkkəb və çoxcəhətli təlim prosesini sxematikləşdirsə də, müəyyən əməli nəticələr çıxarmağa imkan verir:

- məktəbəqədər təhsil sistemində həm ənənəvi, həm də inkişafetdirici təlim texnologiyalarından istifadə olunur;

- təlim prosesini təşkil edərkən onu yalnız bir texnologiya ilə məhdudlaşdırmaq olmaz;

- təlim prosesi təşkil edilərkən, həm ənənəvi, həm də inkişafetdirici təlim texnologiyaları optimal surətdə uzlaşdırılmalıdır;

- son uğurlu nəticə və müvəffəqiyyət tərbiyəçi-müəllimin nəzəri biliklərindən, ustalıqından və şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır.

Məktəbəqədər təhsil uşaqların intellektual, fiziki və psixoloji inkişafında, potensial imkanlarının üzə çıxarılmasında, məktəbə hazırlanmasında, onlarda mədəni keyfiyyətlərin, müstəqillik, yaradıcılıq, təşəbbüskarlığın və həyatı bacarıqların formalaşmasında mühüm rol oynayır. Belə şəxsiyyətin formalaşması üçün inkişafetdirici mühitin yaradılması vacib şərtdir. Məktəbəqədər müəssisədə şəx-

siyyətin formalaşması üçün yaradılan inkişafetdirici mühit aşağıdakıları özündə birləşdirir:

Hazırda müasir təhsildə idraki inkişafın parametrlərini nəzərə almaq, ona imkan və şərait yaratmaq əsas amil hesab edilir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda idrakın inkişaf səviyyəsi öyrənmə marağına, biliyə yiyələnmək, biliyi dərkətmə qabiliyyəti və s. sahələrdə özünü göstərir ki, bu da uşağın həyat tərzı və onu əhatə edən mühitdən çox asılıdır.

Uşağı əhatə edən mühitin onun dərkətmə tələbatına, maraqlarına və problemlərinə nə dərəcədə uyğun olması, təlim-tərbiyə prosesinə münasibəti ilə çox əlaqəlidir.

İnkişafetdirici mühitin növlərini, əsasən, aşağıdakı kimi göstərmək mümkündür:

- inkişafetdirici-əşyavi mühit;
- informasiya mühiti;
- sosial-psixoloji mühit.

İnkişafetdirici-əşyavi mühitin qurulmasının pədaqoji xarakteristikası bunlardır:

- şəraitin rahatlığı və təhlükəsizliyi, sanitar-gigiyenik normaların yerinə yetirilməsi;
- inkişafetdirici mühitin, uşaq bağçasının təlim-tərbiyə proqramına uyğunluğu;
- uşağın inkişafının bütün istiqamətlərinin nəzərə alınması;
- mühitlərin müxtəlifliyi, onların rəasional yerləşməsi;
- sensor təəssüratların zənginliyinin təmin edilməsi;
- müstəqil fərdi fəaliyyətin təmin edilməsi;

- tədqiqat, axtarış fəaliyyəti, təcrübələr üçün imkanların yaradılması;
- uşaqların yaşına uyğun olaraq əşya və vəsaitlərin əl çatın yerdə yerləşdirilməsi;
- ətraf mühitin dəyişdirilməsi, dizayn üçün şəraitin yaradılması [Əliyeva Ş., 2012].

Sosial-psixoloji mühitə həm uşağı əhatə edən insanlarla (təlim prosesinin bilavasitə və bilvasitə iştirakçıları ilə), həm də öz daxili aləmi ilə təlimə marağının formalaşmasına təsir edən qarşılıqlı əlaqələrinin bütün növləri daxildir:

- uşaq-uşaq;
- tərbiyəçi-uşaq;
- tərbiyəçi-uşaq-valideyn;
- müdir-uşaq;
- müdir-uşaq-valideyn;
- ailə-uşaq;
- dostlar-uşaq.

Informasiya mühitinə həm məktəbəqədər təhsil müəssisəsində, həm də ondan kənarda istifadə etmək üçün əldə olunan bütün məlumat mənbələri kompleksi daxildir. Uşağın istifadə edə biləcəyi əsas məlumat mənbələrinə əyani və didaktik vəsaitləri, kompüter, televiziya, cizgi filmləri, uşaq tamaşaları, kukla teatrı, muzeylərə səfərlər, ekskursiyalar, gəzintilər və s. aid etmək olar.

Nəticə / Conclusion

Deyilənləri ümumiləşdirərkən belə nəticəyə gəlirik ki, təlim-tərbiyə prosesinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində uşağı əhatə edən yaşlı insanların rolu böyükdür. Onlar uşaqla təlim-tərbiyənin məzmunu arasında vasitəçi rolunu oynayırlar.

Uşağın daxili qüvvələrinin və imkanlarının inkişaf etməsi üçün şərait yaratdığına görə əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması bu əlaqələrin təşəkkül tapmasının əsas vəzifəsidir. Ailə münasibətlərində bu, ailədə münasibətlərin münasib mühitinə yaradılması yolu ilə əldə olunur, uşaq bağçasında isə tərbiyəçi-uşaq münasibətləri mühitinə formalaşması, tərbiyəçi-valideyn, tərbiyəçi-valideyn-uşaq münasibətlərinin demokratikləşdirilməsi vasitəsi ilə qurulur.

Sosial-psixoloji mühitin düzgün təşkili baxımından valideyn iclaslarında ayrı-ayrı uşaqların inkişafı problemlərinə toxunmamaq və yalnız qrup kollektivinin həyatının təşkili məsələlərini müzakirə etmək məqsədəuyğun olardı. Uşağın problemlərini müzakirə etmək üçün bunu yalnız fərdi görüşlərdə (məsələn, “Açıq qapı” günlərində) valideynlərə çatdırmaq lazımdır. Məktəbəqədər müəssisələrdə inkişafetdirici mühit uşaqların tədqiqat aparmaları, fəaliyyətlə məşğul olmaları

və ətraf mühitə dair öz anlayışlarını formalaşdırmaları üçün, yaşlıları ilə və bö-yüklərlə əlaqə yaratmaları üçün körpü rolunu oynamalıdır.

Məqalədə izahı verilən inkişafetdirici təlim yolları pedaqoji prosesdə mək-təbəqədər yaşlı uşaqların qabiliyyətlərinin inkişaf tərzini dəyişir. Ənənəvi təlim şəraitində bu cür mexanizmlər təsadüfən və yaxud kortəbii şəkildə formalaşır. İnkişafetdirici təlim prosesində isə məzmunun təhlilinə və ümumiləşdirilməsinə yönəldilmiş xüsusi üsulların formalaşdırılması, qabiliyyətlərin inkişafı qanuna-uyğun prosesə çevrilir. O, uşağın müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatmasını təmin etməsə də, qabiliyyətlərin inkişafı üçün zəmin yaradır və onların emosional sfe-rasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu cür məşğələlərdə uşaqlar öz səriş-təsizliyindən həyəcanlanır ki, bu da onları problemli situasiyaların həll olunması üçün yollar axtarmağa vadar edir. Yalnız dərkətmə uşağı vəziyyətdən çıxararaq daxili həyəcanı aradan qaldırır. Əqli inkişaf o zaman gerçəkləşir ki, biliklərin mənimsənilməsi prosesində təlim fəaliyyəti məqsədyönlü şəkildə formalaşır. Bu prosesdə hər bir uşağın yaş və fərdi inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq verilən bilik və təcrübənin həyata keçməsinin reallaşması baş verir. Məhz buna görə də təlim fəaliyyətinin məqsədyönlü formalaşması olmadan inkişafetdirici təlimin təmin olunması, uşaqların öz işlərindən məmnunluğu mümkün deyil. Bu hisslər tərbiyəçi-müəllimin onlara verdiyi qiymətdən daha yüksək təsir gücünə malikdir.

Məqalənin aktuallığı. Getdikcə artan informasiya axınında uşaqların zehni qabiliyyətlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsi aktual problemlərdən biri-dir. Bunun üçün, ilk növbədə, uşağın idrakının inkişafını təmin etmək lazımdır. Hazırda yeni qurulan təhsildə uşaqların idraki inkişafının parametrlərini nəzərə almaq, ona imkan və şərait yaratmaq əsas amil hesab edilir. Məktəbəqədər yaş-lı uşaqlarda idrakın inkişaf səviyyəsi öyrənmə marağında, biliyə yiyələnmədə, biliyi dərkətmə qabiliyyətində özünü göstərir ki, bu da uşağın həyat təzi və onu əhatə edən mühitdən çox asılıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada məktəbəqədər yaşlı uşaq-ların idrakının inkişaf etdirilməsi, ilk növbədə, inkişafetdirici təlimin həyata keçi-rilməsi təhlil olunur. Məqalədə göstərilir ki, inkişafetdirici təlimin məşğələdənkə-nar vaxtlarda həyata keçirilməsi, onun növləri, inkişafetdirici oyun və tapşırıqlar uşaqların müxtəlif qabiliyyətlərini, o cümlədən, hərəki və idraki fəallığını inkişaf etdirən, xüsusi tərtib olunmuş oyunlar hesab olunur. İnkişafetdirici oyun və tapşı-rıqlar qaydalı oyunların bir növü olaraq dərkətmə proseslərinin inkişafına, təəssü-ratların zənginliyinə, uşaq şəxsiyyətində müsbət keyfiyyətlərin formalaşmasına yönəlmişdir ki, bunlar üçün də ümumiləşdirilmiş məqsədlərin, oyun situasiyala-rının əyləncəli olması, variativliyi xarakterikdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən məktəbəqədər təhsil müəs-sisələrində çalışan tərbiyəçi-müəllimlər, bu sahə üzrə təhsil alan bakalavrlar, ma-

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2009). Bakı, Təhsil xəbərləri, № 6, s.12–57.
2. Ağayev Ə. (2013). Pedaqoji innovasiyalar probleminə müasir yanaşmalar. “Azərbaycan məktəbi”, № 6, s.25–32.
3. Bayramov Ə. (1967). Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı, “Maarif”, 350 s.
4. Baxışova Ş. (2021). Məktəbəqədər təhsildə inkişafetdirici təlim (dərs vəsaiti). Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 292 s.
5. Əliyeva Ş. (2012). Məktəbəqədər pedaqogika (dərs vəsaiti). Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 180 s.
6. Qədirov Ə. (2008). Yaş psixologiyası. Bakı, “Maarif”, s.104–105.
7. Arkhipova S. (2005). Razvivayusheye obucheniye v sisteme doshkolnogo i nachalnogo obucheniya Respubliki Sakha (Yakutiya). Avtoref. diss. ... kand. ped. nauk. Yakutsk, 37 s.
8. Byuler K. (1924). Dukhovnoye razvitiye rebyonka. Moskva, str.70–71.
9. Vigotskiy L. (1982). Mishleniye i rech. Sobraniye sochineniy, t. 2. Moskva, “Pedagogika”, 556 s.
10. Vinogradova Ye. A. (2001). Doshkolnoye obrazovaniye: sostoyaniye i osnovniye problemi razvitiya (sotsiologicheskii analiz). Avtoref. dis.... kand.sotsiolog.nauk. Yekaterinburg, s.15–16.
11. Prudayeva O. (1997). Psixologo-pedagogicheskiye osobennosti razvivayushego obucheniya kak tekhnologii razvivayushego obrazovaniya. Dis. ...kand. psikholog. nauk. Moskva, 1997, 162 s.
12. <https://azertag.az/xeber/Mektebeqeder-tehsil-haqqinda-Azerbaycan-Respublikasinin-Qanunu-1071133>